

ONTSNAPPEN AAN DE MATERIE

HET KERKINTERIEUR VAN BORROMINI ALS VERBEELDING VAN DE SCHEPPING

PETER TIMMERMAN

Gebouwen zijn altijd van iets gemaakt: van hout, steen of cement. Zonder deze materie kan er van een gebouw geen sprake zijn. Toch proberen architecten te ontsnappen aan de materiële basis van de architectuur. In de barokke architectuur uit de zeventiende eeuw zijn een aantal spectaculaire ontsnappingspogingen te ontdekken. Steen komt in beweging, constructies lossen op in licht en plafonds worden met een trompe-l'oeil getransformeerd tot duizelingwekkende uitzichten op de hemel.

Wie in Rome de San Carlo alle Quattro Fontane (1638–1641) van barokbouwmeester Francesco Borromini (1599–1667) binnenstapt, treedt niet een gebouw binnen maar een universum.

Het interieur lijkt haast te vibreren van energie. Concave en rechte vormen wisselen elkaar in een soepele beweging af. De zuilen, die natuurlijk stevig op de grond staan, lijken te bewegen. Soms fungeren ze als scharnierpunt tussen twee muren, dan weer als omlijsting van een nis. Of horen ze toch bij het hoofdschip? Hun positie is altijd dubbelzinnig: ze horen én bij de nis én bij het hoofdschip. Wie het hoofd opricht wordt haast opgezogen door de cassetteplafonds boven de nissen. Door een uitgekende manipulatie van het perspectief weet Borromini de nissen dieper en hoger te doen lijken dan ze in werkelijkheid zijn. Bovenop de zuilen rust het zogenaamde hoofdgestel: een rand die door de gehele kerk loopt en alles met elkaar verbindt. Deze rand zorgt ervoor dat de woeste vormen niet uit de bocht vliegen, en brengt zo enige rust in het interieur. De duizelingwekkende koepel is opgebouwd uit kruisen, achthoeken en zeshoekige figuren waarvan het perspectief ook gemanipuleerd is, zodat de koepel hoger lijkt. In de bekroning van de kerk, een ovale lantaarn, vindt het oog eindelijk rust. In een ring van sereen licht zweeft daar, boven alle tumult en dubbelzinnigheden verheven, de Heilige Drie-eenheid. Hier begint een andere wereld.

DE SAN CARLO ALLE QUATTRO FONTANE

Historicus John Hendrix laat in zijn studie *The Relation between Architectural Forms and Philosophical Structures in the Work of Francesco Borromini in Seventeenth-Century Rome* zien hoe

Borromini's bijzondere architectonische vormen deze neoplatonische ideeën weerspiegelen. Een van de kernprincipes van het neoplatonische wereldbeeld is dat God de wereld schiep volgens ideale geometrische figuren. Deze figuren zijn volstrekt ideëel en abstract. Net zoals de platoonse ideeën bestaan ze zonder enige materiële vorm of invulling. Dit betekent dat de tijd er geen vat op heeft: deze vormen staan boven de vergankelijkheid en blijven eeuwig aan zichzelf gelijk. Ook hangt hun verschijningsvorm niet af van een willekeurig perspectief dat een toeschouwer in kan nemen. Deze absolute vormen transcenderen de dimensies van ruimte en tijd. Het aardse leven daarentegen is volledig materieel. Hier speelt de tijd een rol: dingen ontstaan en vergaan. Vormen zijn nooit perfect, juist omdat ze in materie zijn uitgedrukt. Oneffenheden in materiaal, slijtage, uitzetting door temperatuur et cetera spelen de perfectie parten. Omdat vormen op aarde concreet zijn, zijn ze tevens onderhevig aan de wetten

van het perspectief. Het standpunt van de toeschouwer bepaalt hoe iets verschijnt. Een cirkel kan er dus zomaar uitzien als ovaal, of zelfs als lijnstuk. Dingen op aarde zijn dubbelzinnig, omdat ze van materie gemaakt zijn.

HET NEOPLATOONSE WERELDBEELD VAN DE BAROK

Het interieur van een Borrominikerk is op te vatten als een representatie van de kosmos volgens de neoplatonische leer. Deze leer, een mengsel van hermetische filosofie uit Egypte, de klassieke filosofieën van Plato en Plotinus (205–270) en de meer mystieke leer van onder anderen Nicolas Cusanus (1401–1464), was ten tijde van de Barok immens populair. Met name Marsilio Ficino (1433–1499) en Athanasius Kircher (1602–1680) zorgden voor een brede verspreiding ervan. Borromini was ook zeer goed thuis in deze leer.

DE CREATIE VAN DE MATERIËLE WERELD

Het contrast tussen een materiële wereld van aardse dingen en een spirituele wereld van goddelijke Platoonse ideeën en principes is duidelijk in Borromini's kerken terug te zien. Hendrix merkt op dat een kerkinterieur van Borromini geïnterpreteerd kan worden als een uitbeelding van het 'proces van de materiële creatie'. Met andere woorden: deze kerken verbeelden, uiteraard in gestileerde vorm, het scheppingsproces van de materiële wereld. Dit begint bovenin de kerk, bij God, de bron en oorsprong van al het

DE SANT'IVO DELLA SAPIENZA

DE SANT'IVO DELLA SAPIENZA

TROMPE-L'OEIL IN DE SANT'IGNAZIO

leven. In Borromini's Sant'Ivo della Sapienza (1640–1650) wordt God gesymboliseerd door een afbeelding van de zon die zweeft in een immateriële ring van licht. Zodra deze volmaakte vorm echter in aanraking komt met materie, raakt zij vervormd en verliest zij haar perfectie. Er ontstaan oneffenheden: vlak onder de cirkel van licht ontstaan bolle uitstulpingen, daarna, naarmate we verder afdalen, tekenen zich ook holle vormen af. In het hoofdstel zien we deze convexe en concave vormen zeer geprononceerd terug, terwijl nu ook voor het eerst rechte stukken ontstaan. Door de oogbaren beziensvormen de omtrek van het hoofdstel nog steeds een cirkel, maar wel een imperfect, grillig exemplaar met forse haken en gaten eruit. Op de begane grond zet zich dit spel van hol, bol en recht voort tot in de nissen. De zuilen die de hoekpunten accentueren wisselen voortdurend van gedaante: de een vormt een buitenhoek, de ander markeert een binnenhoek. Volgens Hendrix is dit interieur karakteristiek voor de esthetica van de Barok: 'De relatie tussen een pure vorm, een bron van licht (zoals in de lantaarn verwijzend naar God) en de meervoudig, gefragmenteerde vormen die de fysieke wereld representeren.'

DYNAMIEK

Als een Borromini-interieur iets laat zien, is het wel dat de materiële wereld ten tijde van de Barok niet zomaar een doods en star geheel was. Integendeel: de essentie van het materiebeeld van de Barok is nu juist dat die materie uiterst dynamisch is. Omdat de materiële wereld niet meer de harmonie en perfectie bezit van de goddelijke oorsprong, staat zij bol van spanning en contrasten. In de architectuur wordt dit weergegeven met tegenstellingen als convex-concaaf, licht-donker, scherp-vloeiend, open-gesloten et cetera. Door het contrast tussen bijvoorbeeld convex, recht en concaaf krijgen de muren in Borromini's Sant'Ivo iets grilligs en beweeglijks. De multi-interpretabele positie van de zuilen biedt de toeschouwer bovendien ook weinig houvast, waardoor zijn blik rusteloos door het interieur waart. Deze visuele onrust zorgt ervoor dat de kerk in beweging lijkt. Met dit zeer bewust creëren van dynamiek probeert Borromini de vergankelijkheid van de materiële wereld te verbeelden. Ook al is deze materiële wereld grillig en vergankelijk, voor de mensen uit de Barok is zij beslist goddelijk, omdat de aardse wereld natuurlijk ook onderdeel van Gods schepping uitmaakt. Daarom zouden wij de architectuur van Borromini ook als volgt kunnen zien: in zijn kerken is het net of de hemel zich even opent en er een goddelijke energie de wereld in stroomt. De energie die dit contact tussen hemel en aarde oplevert, golft en wervelt door het kerkinterieur. Hier bezielt een goddelijke vonk de materie.

SERENITEIT

In de lantaarn van de San Carlo is alle dynamiek afwezig: in een ring van sereen licht zweeft daar het symbool voor de Heilige Drie-eenheid. Ook in de Sant'Ivo zien we een afbeelding zweven in een ring van licht. Uiteraard zijn deze afbeeldingen aangebracht op

een bouwkundige constructie, namelijk op het plafond van de lantaarn. Omdat echter de kozijnen van de raampjes wit zijn geschilderd, raken deze overbelicht waardoor ze oplossen in het licht. Hierdoor wordt het symbool voor God visueel losgekoppeld van de rest van de kerk, met als gevolg dat het heel moeilijk is om in te schatten op welke hoogte zich dit nu bevindt en hoe groot het precies is. Borromini slaagt er hier op sublieme wijze in om de karakteristieken van een ideale platoonse wereld op te roepen. In die wereld zijn de ideeën onmeetbaar, omdat ze geen materiële, tastbare afmetingen hebben. Borromini roept hier met materiële bouwkundige middelen een immateriële werkelijkheid te voorschijn.

In de San Carlo en de Sant'Ivo gebeurt dit op tamelijk abstracte wijze. Er bestaan ook barokkerken waarin de hemel op een meer figuratieve manier uitgebeeld wordt, zoals bijvoorbeeld in de Sant'Ignazio di Loyola a Campo Marzio (Rome, 1626–1650). Dit is het terrein van de trompe-l'oeil: een zeer ingenieuze schildertechniek die het perspectief manipuleert en zo het oog fopt. Uiteraard dient dit foppen een zeer verheven doel: deze techniek wordt ingezet om immateriële hemelse sferen op te roepen. Andrea Pozzo (1642–1709) slaagt er in de Sant'Ignazio in om met zijn trompe-l'oeil een blind massief plafond te transformeren tot een duizelingwekkend perspectief op de hemel. Engelen en heiligen drijven op wolkjes voorbij en helemaal bovenin schijnt een helder licht rondom God. Om het geheel er nog echter uit te laten zien, wordt de trompe-l'oeil vaak gecombineerd met beeldhouwwerken die naadloos uit de schildering voort lijken te komen. Een veel gebruikt motief is het engeltje dat haast uit de hemel lijkt te tuimelen. Aan de andere kant loopt de structuur van de kerk vaak weer door in de schildering. Doel van deze uitbundige schilder- en beeldhouwkunst is natuurlijk om gelovigen een zo overtuigend mogelijk beeld van de hemel voor te spiegelen. Ook in deze kerken is het soms net of God voor heel even de poorten van de hemel opent.

Met de trompe-l'oeil wordt een materieel onderdeel van een gebouw – meestal het plafond, maar soms ook een muur – immaterieel gemaakt: in plaats van een blind plafond opent zich een onmeetelijke ruimte. Net zoals bij Borromini de houten constructie van de lantaarn in licht oplost, zo lost hier het plafond op in een schildering. De architectuur ontsnapt hier voor even aan de aardse realiteit en verwijst naar een hogere spirituele wereld. In de Barok is er echter altijd een verband tussen deze twee werelden: de goddelijke energie van de spirituele wereld zindert ook door in het interieur van de kerk en brengt, zuilen, muren en plafonds in beweging. Het barokke universum is een door God bezielt en tot leven gebracht universum.

Ir. P. Timmerman werkt bij het Studium Generale van de Universiteit Twente. Met zekere regelmaat publiceert hij artikelen op het raakvlak van techniekfilosofie en architectuur.